УДК 82-343: 81’373

О. В. Масло

Харківський гуманітарно-педагогічний інститут

Лінгвоментальний аспект української народної казки

Масло О. В. Лінгвоментальний аспект української народної казки. У статті шляхом аналізу лексики української народної казки, а саме: синонімічних рядів слів-реалій, зменшено-пестливих форм, лексико-семантичного поля концепту серце, окреслюються такі ознаки українського менталітету, як індивідуалізм, „кордоцентризм”, досліджуються особливості відтворення етномовної інформації. Спираючись на так звану „атракцію синонімів”, виявлено ті поняття, які мають особливе значення для українського народу.
Ключові слова: менталітет, культурний стереотип, етнічний простір.

Масло О. В. Лингвоментальный аспект украинской народной сказки. В статье, в результате анализа лексики украинской народной сказки, а именно: синонимических рядов слов-реалий, уменьшительно-ласкательных форм, лексико-семантического поля концепта сердца, определяются такие признаки украинского менталитета, как индивидуализм, „кордоцентризм”, исследуются особенности отображения этноязыковой информации. Опираясь на так называемую „аттракцию синонимов”, выявлены те понятия, которые имеют особое значение для украинского народа.
Ключевые слова: менталитет, культурный стереотип, этническое пространство.

Maslo O. Mental and linguistic aspect of Ukrainian folk tale. The article analyses the Ukrainian folk tale lexics; such as synonymic lines, words-realias, diminutive-hypocoristic forms, lexics-semantic scope, “heart” concept. The article traces such features of Ukrainian mentality as individualism and cordocentralism and chows peculiarities of ethnimic attraction, the article locates naming units, that significantly matters for the Ukrainians.
Key words: mentality, cultural stereotype, ethnic scope.

Домінування в сучасному мовознавстві когнітивного аспекту наукових досліджень, зростання уваги до проблем національного самовираження етносу на різних мовних рівнях стимулює пошуки нових підходів щодо вивчення мови казки як скарбниці традицій, обрядів, ритуалів, побуту, менталітету українського народу.

Вагомий внесок у розробку питань, пов’язаних із виявленням у мовних одиницях етнокультурної інформації на матеріалі різножанрових текстів та різних лексико-семантичних і тематичних груп, зробили І. Голубовська, Н. Данилюк, Л. Дяченко, Л. Дробаха, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, Т. Космеда, В. Русанівський, О. Селіванова та інші.

Протягом історичного процесу розвитку кожна нація зберігає певний психоповедінковий тип, який реалізується через морально-етичні формули поведінки, культурні стереотипи, мову. Цей психоповедінковий тип можна окреслити як менталітет. У вітчизняній літературі менталітет тлумачиться як „соціо-психологічний феномен, котрий характеризує етнічні спільноти та окремих представників етносу і який визначає способи сприйняття та інтерпретації певною етнічною групою навколишнього світу, а також способи й форми теоретичного і практичного відношення до природного і соціального середовища” [9:7].

Фольклор є тим джерелом, яке виявляє найглибші ментальні ознаки світосприйняття українців. Дослідник усної народної творчості І.Денисюк зазначав: „Витоки національної специфіки фольклору слід шукати передусім у менталітеті його творця й носія” [4:16]. Ментальність є компонентом етнічного простору, а мова, як указували О. Потебня, О. Гумбольдт, Н. Телія, І. Голубовська, є дзеркалом ментальності.

Метою нашого дослідження є окреслення ознак українського менталітету шляхом аналізу мови української народної казки.

Національні особливості казки виявляються в системі образів (Ох, Семиліточка, Покотигорошко, Телесик), у сюжетах („Коржик”, „Правда і Кривда”, „Язиката Хвеська”), назвах („Казка про калинову сопілку”, „Солом’яний бичок”, „Дід, баба і вовк-колядник”, „Лисичка-сестричка і вовк-панібрат”, „Козак Мамарига”, „Чабанець”, „Про сопілку, скрипку і цимбали”, „Про Кобилячу голову”), своєрідній мовній оформленості, а саме: у словах-реаліях, у яких на лексико-семантичному рівні виражається характеристика історичного життя, побуту, культури українського народу; топонімах, антропонімах, апелятивах особової номінативної системи, зоонімах прикладкового типу, словах-символах.

Дослідники рис української ментальності: П. Юркевич, Д. Чижевський, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, В. Липинський уважають, що українська психічна структура визначається „кордоцентричністю”, тобто емоційно-почуттєвим характером, який виявляється через працелюбство, любов до свободи, рідної землі, гостинність, музикальність, естетизм українського

народного життя, обрядовість, гумор. Індивідуалізм є однією з визначальних рис українського народу, він виявляється на лексико-семантичному рівні мови української казки через:

А) часте використання частки *собі* (порівняно з російськими та польськими казками), яка стоїть переважно при дієсловах буття: *були, жили*: „Був *собі* дід і баба, і мали вони *собі* просо на полі"; „а мишенята *собі* одно скачуть... мишенята й *собі* діло мають"; „І з того часу жили вони *собі* в добрі"; „Ото був *собі* такий бідний вовк". Ще М. Костомаров у статті „Две русские народности" доводив, що поряд з іншими ознаками, українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину, ніж загал [7:67].

Б) синонімічні ряди на позначення просторових меж, наприклад, *подвір'я* / *садиба* / *обійстя* поєднуються спільною денотативною семою – 'обнесена огорожею ділянка землі коло хати'. Слово *подвір'я* походить від "по" і "двір"; *обійстя* – "виводиться від обійти, причому припускається первісне значення "те, що обійдено, обведено на знак привласнення" [5:134] *садиба* – "сади", "сад", специфічним є суфікс *-иб-*. *Загорода* / *обора* / *загін*: *обора* – праслов'янське слово, "утворене з префікса "*об*" і віддієслівної іменної основи *vor* – "замикати, розмикати" [5:140].

Архітектуру селянського обійстя доповнювали *огорожі*, типи огорож: *рів з насипом, тин, мур* (з глини), *паркан* (з дерева), *штахети* (з дерев'яних дощечок), *перелаз* (частина огорожі), *пліт* (з хмизу). Огорожі є своєрідною межею "свого" і "чужого" простору, що захищає (реально і символічно) оселю, господарство, двір від ворожих сил [6:412], мотивація пов'язується зі словами *городити, огороджувати.*

Г. Д. Томахін указує на те, що залежність певних номінацій від факторів культури проявляється в так званій «атракції синонімів» – тобто в утворенні широких синонімічних рядів навколо понять, які мають особливе значення для даного народу [10:50]. Синонімічний ряд *хата* / *господа* / *халупа* (зневажл.) / *хижа* / *дім* / *халабуда* / *оселя* / *терем* (заст.) / *курень* (зневажл.) засвідчує спрямованість національного мислення українського народу в свій мікросвіт, акумульований у власній оселі.

Атрибутивні значення доповнюють і розширюють образ хати як символу української культури: "*хата невелика*, тільки *чистенька*" (Возн. II, 105), "*хата* така *гарна та пишна*" (Возн. II, 106), "*хороша хата*" (Чуб., 8); "*хата гарна-гарна*" (Чуб., 265); "стоїть *хатка чепурна, біленька*" (Возн. II, 105); "*хата*, як *чиста шкляночка*" (Чуб., 8). Експресія слова підвищується за рахунок активного функціонування у складі сполук української казки: "Хіба він *держиться хати*, – збрехала жінка і оком не моргнула" (Попов; 75), "моя *хата скраю*" (О. Мак, 48). Фразеологізм *біла хата* є ментакультурним символом України, "характеризується вузькою концептуальною значимістю, бо містить специфічну рису українського побуту – мазати хати розведеною крейдою" [7:13]. "Сестра хату обмазала, спорядила як слід" (Чуб., 71).

Наявність власної оселі мала велике значення для молодого подружжя, "виводила людину на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працьовита, клопочеться про прихисток і достаток своєї сім'ї" [2:7–8]. У казці "Царевич – на потилиці звізда, а на лобі місяць" брат питає сестри: "Чи не лучче б мені одружитися?" На що сестра відповідає: "Е, ні, братику! Ти перше постав *хату* та тоді й женись, як зовсім хата буде готова" (Чуб., 71); лисичка каже пану Коцькому: "Ти одружися зі мною, в мене гарна *хата* і хазяйство є" (Лук'ян., 20), дівчина, перед тим, як взяти шлюб з Іваном, каже: "Йди до пана, проси, нехай дасть місце на *хату*" (Драгом. – 291).

Великого значення в Україні набув розпис хатніх стін: у дівчини, яку зустрів Грицько, "парканом дім обкиданий, доми триповерхові, красками різними покриті, усякими мережками оздоблені" (Возн. III, 36). Таким чином, хата в українській казці набуває ознак символічного етнічного простору.

Дослідники української ментальності пов'язують індивідуалізм із почуттям волі. Цю рису, але не так яскраво, представляють казки: „Добрий молодець ніколи не піде поневолі, а все *по волі*" (М.Вовч., 417); дівчина каже діду та бабі: „Я довіку жила б у вас, якби ви не спалили мого гніздечка, та не поглядали за мною, а тепер, - каже, - не хочу!" (Зол.кн., 91).

Мова казки окреслює стереотипні уявлення про красу дівчини-парубка, у яких, перш за все, цінувались такі риси: *доброта, слухняність, працьовитість*. Дідова дочка була "*добра, слухняна, роботяща* і гарна, а бабина *лінива*, язиката, *брехлива* і *погана*. Нікого не *слухала*, не *шанувала*" (О. Мак, 14); "у багатого козака дочка Маруся – гарна була дівчина на все село, та ще й *покірна – батька* і *матір поважала* і *слухала*" (Возн., 74); "дівчина гарна, щось робить коло хати – така *працьовита*" (Возн. II, 103); "славна дівчина виросла з неї: *добра, розумна*, лицем гарна" (Лук'ян., 120); "Іван був дуже *працьовитий, статичний* і *розважний*" (О. Мак, 42); парубки – "*розумні* й *працьовиті*" (О.Мак., 58); "виріс той син високий, з лиця гарний, серцем добрий, тільки *не знав ніякої роботи*" (Лук'ян., 48).

Підвищена емоційність українців виявляється в чутливості, ліризмі, гуморі, естетизмі українського народного життя. На мовному рівні української казки ліризм представлений через:

А) нахил до поетизації мови, яка досягається шляхом фонетичної, лексичної, граматичної варіантності: чимсь - чимся, ввесь – увесь, те - теє, оту - отую, ті - тії, просте – простеє, робитимемо – будемо робити; ведмедю – ведмедеві.

Б) дієслівні, займенникові, числівникові та вигукові зменшено-пестливі форми: *їсточки, лишенько, лишечко, такенька, отакісінька, усеньке, всенька, цілісенька, нікогісінько, самісінький, нічогісінько, парка* (воликів), *двійко* (діток), *одненька, Божечку мій*! *Здоровенькі! Дай, Боже, здоров'ячка!* "Увійшла вона у ті горниці, аж нема *нікогісінько*" (Чуб., 68). "Влізла бабина дочка у ліве вухо Кінській голові, вилізла правим – то й *лишенько*!" (О. Мак, 26); "Ну, як хліб поспів то, звісно, їх *двійко*, хліб поспів, треба ж бабі йти хліба жать…" (Попов., 77); "Іди ж, – каже, синку, *парку* воликів купи!" (М. Вовч., 424).

В) лексико-семантичне поле концепту *серце*, в основі якого закладено сему почуття любові: „Скажи ж мені, *серце*, як це сталося"; „Порадьте, бабко-*серце*, порадьте", „Піди собі, *серце* моє, достань і з'їж..."; „скажи, *серце*, - каже попадя, - нехай мені заграє увечері"; „ох, *серце* дяче, де я тебе сховаю"; „росте хлопчина, як з води йде: гарний, розумний, *серцем* добрий".

Г) наявність великої кількості синонімічних утворень, яку О. М. Веселовський пояснює розвиненістю міфологічного уявлення про світ: "Якщо кожен предмет повсякденної дійсності, котра оточує нас, кожне слово викликає в нас цілий комплекс уявлень якості й кількості, що по-різному вичерплює їхній зміст, то ми повинні завдячувати тому історичному накопиченню вражень і роботі психічної асоціації, котра відбиває дійсність [2:48]. Історично накопичений соціокультурний, екологічний, господарський досвід акумулюється в етнокультурному просторі українця через слова-реалії, які характеризуються в українських казках багатством синонімічних утворень, до складу яких увійшло чимало призабутих, застарілих, рідковживаних, діалектних слів, наприклад, *стайня / конюшня / застайка* (діал.); *ґанок / рундук, світлиця / покій / горниця* (розм.) / *кімната / палата* (заст.), *сіни, піч / груба / кабиця* (літня піч); *паляниця / кулибка; намисто / перла / коралі; пояс / черес / крайка; діжка / кадіб / липівка*; *глек / гладущик / тиква / гладишка*; *жнива / сінокіс / косовиця*; *вечорниці / попрядки.*

Таким чином, кожен народ створює своєрідний ментальний простір, який можна окреслити шляхом дослідження мови української казки. Індивідуалізм українців виражається через часте використання при дієсловах буття частки собі, синонімічні ряди на позначення просторових меж. „Кордоцентризм" репрезентується наявністю суфіксів здрібнілості в усіх самостійних частинах мови, а також через лексико-семантичне поле концепту серце, „атракції синонімів" навколо понять, які мають особливе значення для українського народу.

Література

1. Братко-Кутинський О. О. Феномен України / О. О. Братко-Кутинський. — К. : Вечірній Київ, 1996. — 300 с.

2. Веселовский А. Н. Собр. соч. / А. Н. Веселовский. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1938. — 376 с.

3. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К. : Наук. думка, 1991. — 112 с.

4. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору / І. Денисюк // Слово і час. — 2003. — № 9. — С. 16—24.

5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. — К. : Наукова думка, 1982—2006. — Т. 4.

6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 703 с.

7. Костомаров М. І. Дві руські народності / М. І. Костомаров. — К., Ляйпціг : Українська накладня, Б. р. — 111 с.

8. Лебеденко Ю. М. Фразеосемантична група з компонентом "хата" в українській мові : структурно-семантичний та етнокультурний аспекти : Автореф. дис. … канд. філол. наук / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди / Ю. М. Лебеденко. — Харків, 2006. — 20 с.

9. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українська ментальність. Компаративний аналіз / І. С. Старовойт. — Тернопіль : Діалог, 1995. — 183 с.

10. Томахин Г. Д. Лексика с культурным компонентом значения / Г. Д. Томахин. // Иностранные языки в школе. — 1980. — № 6. — С. 47—50.

Перелік скорочень

Возн. I, II, III. — Українські народні казки : В 3 кн. / Упоряд. М. Возняк. — К. : Держлітвидав, 1946—1948. — Кн. 1—3.

Лук'ян. — Українські народні казки. З народних уст записала Марія Лук'яненко. — Б. м. : Прометей, Б. р. — 143 с.

Чуб. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / Собр. П. П. Чубинским. — Спб. : Тип. К.В. Трубникова, 1878. — Т. 2. — 688 с.

Драгом. — Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. — Изд. Рус. геогр. о-ва. — К. : Тип. М.П. Фрица, 1876. — 434 с.

Попов. — Поповський А. М. Зразки фольклорних записів Південної України XIX — поч. XX ст. // Поповський А. М. Нормативні тенденції в мові фольклору південної України XIX — поч. XX ст. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1988. — С. 72—81.

О. Мак. — Призабуті казки : Українські народні казки Придніпрянщини / Зібр. й опрац. О. Мак. — Торонто : Нашим дітям, 1977. — 70 с.

М. Вовч. — Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 417—461.

Дунаєв. — Золота книга казок. Українські народні казки / Упоряд., передм. та приміт. Л. Дунаєвської. — К.: Веселка, 1990. — 429 с.